

Ігор Кривошея

УМАНСЬКА ВАСИЛІАНСЬКА ШКОЛА В ПЕРІОД СВОГО РОЗКВІТУ (1796-1830 рр.)

Осередками українсько-польської культурної взаємодії на Правобережній Україні були василіанські монастирі. Важливе місце в історії „української школи” займає Уманський василіанський Свято-Богородицький монастир. У першій третині ХІХ ст. в василіанських школах при монастирі навчалися такі видатні історичні постаті, як польський поет Юзеф Богдан Залеський (1802-1880), етнограф Генріх Франциск Духінський (1817-1886), Міхал Грабовський (1804-1863), польський поет Северин Гощинський (1801-1876), учасник польського національно-визвольного руху Ян Креховецький (1804 – після 1838), історик-славіст Віктор Іванович Григорович (1815-1876) [9, 16].

Саме С.Гощинський (навчався в Умані у 1815/1816-1819), М. Грабовський (1818-1819) та Б.Залеський (1812-1819) були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка, на засіданні якого і були прочитані перші вірші цих представників „української школи” в польській літературі [13]. „Власне, Умані судилося стати осередком „української школи” в польській літературі. Троє приятелів утворили літературний гурток „За-Го-Гра” і взялися за видання шкільного журналу, який мав засвідчити їхні художні симпатії. І хоч в Умані Грабовський прожив недовго, один лише навчальний рік (1818-1819), проте „уманський слід” у його творчості був чи не визначальним” [14]. Відомі ще два вихованці уманського василіанського училища – представники „української школи”: Александр Кароль Гроза (1807–1875), навчався тут у 1817–1820 рр., та Сильвестр Венжик (1793-1849) – у 1802-1809 роках [20, 500].

Отже, важливим, на нашу думку, є спроба проникнути в атмосферу навчання і виховання, яке отримували представники „української школи” в Уманському василіанському училищі, і зрозуміти її.

Василіанський орден було створено 1617 р. митрополитом Йосифом Веляміном Рутським [16, 122]. Загальні Правила або “Правила св. Отця нашого Василя Великого, Архиепископа Кесарії Кападокійської” були представлені у 1617 р. Рутським у першій капітулі і ґрунтувалися на писаннях св. Василя Великого. Основою чернечого життя було дотримання обітниць: убозтва, чистоти, послуху, спільного життя. Убозтво ченців полягало у відмові від золота, срібла та грошей. Усі речі в монастирі повинні бути спільними, і без дозволу настоятеля або відповідального їх не можна було брати. Одяг повинен бути відмінним від світського і не пишним. Їжу ченців повинні складати найдешевші продукти. Взагалі чернець повинен був радіти, якщо бракувало чогось йому [16, 123-124].

На території Речі Посполитої в середині XVIII ст. було 148 василіанських монастирів, з них 122 на українських землях. У 20-40-х роках XVIII ст. церковні ієрархи вирішували складне питання про об'єднання всіх уніатських монастирів в одну василіанську конгрегацію [15,296]. Цей процес завершився в 1743 р., коли орден остаточно було затверджено Папою римським, і він став називатися Орденем Святого Василя Великого Русинів [Ordo Sancti Basilii Magnii Ruthenorum]. На українських землях найбільш відомими були – Почаївський, Дерманський та інші. Кожний василіанський монастир утримував шпиталь, дитячий притулок для сиріт та аптеку. Велику увагу ченці приділяли просвітницькій діяльності, спочатку переважно вузькорелігійної спрямованості. З 70-х років навчання у василіанських публічних школах набуває все більше світського характеру [24, 278].

Одним з осередків василіанського ордену на Правобережній Україні був Свято-Богородицький монастир св. Василя м. Умані, заснований за сприяння Ф.Потоцького в 1765 року. Наступного року було засновано школи при василіанському монастирі [22; 21,62; 2,203-207].

Фундація Потоцького про заснування монастиря репрезентує нам структурну побудову монастиря: кількість василіан-ченців не повинна перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів – у залежності від кількості учнів в училищі, вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священослужіння. Магнат Ф. Потоцький також подарував василіанам площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи і келії для мешканців монастиря, а також у передмісті – фільварок, амбар, город. Окрім того, Фрацишеком Салезі Потоцьким було передано василіанам двісті тисяч злотих, які розподілено було таким чином: сто використано на заснування і благоустрій монастиря, а решта коштів передані фундатору для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше ці капітали, за часів останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, були використані для фінансової підтримки монастиря [22; 23; 11].

В історії монастиря та шкіл при ньому можна виділити чотири етапи:

- 1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування монастиря та початок становлення навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому;
- 2) осінь 1768-1794 рр. – відродження монастиря і трансформація релігійного навчального закладу в центр світської освіти;
- 3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт Уманського монастиря та шкіл при ньому;
- 4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – призупинення діяльності освітнього осередка в монастирі та його остаточно ліквідація російським урядом.

У своїй розвідці приділимо увагу саме третьому періоду, коли у василіанському училищі в Умані навчалися видатні представники „української школи”. Після другого поділу Речі Посполитої Правобережна Україна, а з нею й Умань були інкорпоровані до складу Російської імперії. 1793 року в приміщеннях монастиря шляхта присягала на вірність Катерині

II. Присягу зачитував генерал Кречетніков, а наступного 1794 р. монастир і учбові заклади при ньому було закрито. Імперський уряд Катерини II провадив політику зменшення національно-релігійного впливу (мови, католицького та греко-римського віросповідань) і юридичних чинників на ситуацію в регіоні, заявивши про поширення на приєднані території загальноросійських законів, що фактично скасовувало дію найбільш застарілих, на думку росіян, положень Литовських статутів та закриття монастирів, училищ при них, масове навернення уніатів (греко-римлян, у давнину православних прихожан та священників) у православ'я [19, 97]. Дослідник О.Петренко, посилаючись на джерело у „Подольских епархиальных ведомостях”, вказує, що всі базилянські монастирі Брацлавського намісництва на 1795 р., за винятком Барського, досить легко було переведено у православ'я [17], але Уманський василіанський монастир, як вказувалося раніше, було закрито. Загалом агресивна політика Катерини II в релігійному питанні на Правобережжі призвела до того, що за два роки (1794-1795 рр.) у православну віру було навернено близько трьох мільйонів уніатів [18, 158].

Смерть Катерини II ознаменувалася для греко-католиків поліпшенням ситуації, бо новий імператор Павло I ставився до них більш прихильно. Василіанським монастирям було дозволено відновити свою діяльність, правда тепер вони „підпорядковувалися уніатським єпископам, а не василіанським ігуменам та протоігуменам” [18, 98]. У 1796 р. василіанський монастир в Умані було відновлено.

Значний внесок у розвиток освіти в польському політичному дусі зробили Адам Чарторизький і Тадеуш Чацький. Вони провадили свою лінію, користуючись ліберальністю нового імператора Олександра I [1, 27-28].

За описом Умані 1801 р., у місті діяв василіанський кляштор з кам'яною церквою, збудованою в 1790 р., всього василіанських служителів – 19 [6]. В Уманській василіанській школі, яка вважалася однією із найкращих на Правобережжі, навчалося 263 учні [10, 267].

На період розквіту Уманського василіанського монастиря та школи при ньому припадає час навчання відомої трійки С. Гощинського, Б. Залеського та М.Грабовського. Володимир Гнатюк так описав цю добу: „Роки перебування в Умані для Гощинського були цілою епохою його ідейного й літературного розвитку. Він став одним із активних учасників і проводирів літературних інтересів школярської молоді спільно зі своїми новими близькими друзями Богданом Заліським і Мих. Грабовським. Молодь читає нову літературу, стежить за періодичними виданнями і виявляє самостійний літературний хист. Із шкільної доби Гощинському належить надрукована „Duma na gruzach ojczyzny”. Мих. Грабовський 1816 р. покинув товаришів, перейшовши до Одеського рішельєвського ліцею, а 1819 р. залишили школу Гощинський і Заліський, не закінчивши її через конфлікт із префектом Кс. Скибовським” [3, 156-157]. До речі, після закриття монастиря, колишній ректор Скибовський стане православним єпископом у Житомирі: „Уніатська

віра цього ченця, з брутальністю якого зіткнувся колись молодий поет Гощинський, не встояла перед прагненням пошестей” [4, 310].

Якою була Уманська василіанська школа в часи навчання великої трійки „За-Го-Гра”? Спробуємо реконструювати ті часи, коли Гощинського „в Умані називали „Нероном” за те, що він любив чубити свої колеги” [3, 158].

У 1816 році в Уманській школі навчалося 448 учнів. Окрім представників „української школи”, в цей час у школі навчався і Юзеф Мянзовський чи Галезовський (доктор медицини, який після повернення з Америки заснував відому школу) [25, 194].

Каталог книг бібліотеки Уманського василіанського монастиря за 1818 рік дає нам можливість зрозуміти, на якому ґрунті зростала поетика Гощинського, Залеського, Грабовського та братів Гроз. Отже, в бібліотеці було книг Святого писання – 10, теологічних – 121, історичних – 290, юридичних – 43, медичних – 15, географічних – 20, підручників з математики, філософії – 220, поетичної літератури, риторики – 460, граматики – 48 та інші. Серед приладів, які використовувалися для навчання, згадуються мікроскоп та барометр [6].

Список викладачів василіанської школи (1820 р.) дає нам відповідь на питання: хто і чому навчав представників „української школи” під час їхнього навчання в Умані:

1. Префект академії і кляштора Граціан Мікулінський (55 р.), володіє мовами – лат., пол., рос., знається на філософії, теології. В кляшторі останні 6 років (професор-префект публічних шкіл).

2. Ставінський Андріан (66 р.), володіє мовами – лат., пол., рос., знається на філософії, теології. В кляшторі останні 6 років (професор-префект публічних шкіл).

3. Скіба Мар’ян (64 р.), володіє мовами – рос., лат., нім., фр., викладає філософію та теологію. В монастирі останні 2 роки.

4. Скибовський Леонсій (38 р.), префект і професор права і історії; знає мови – рос., лат., нім., фр. Закінчив Віленський університет, був префектом і професором публічних шкіл. В монастирі останні 10 років.

5. Козаковський Теодорій / Феодосій (32 р.), учитель математики та фізики. Навчався у Віленському університеті. В кляшторі останні 2 роки.

6. Головневський Валеріан (35 р.), учитель фізики. Закінчив Уманську Академію. В кляшторі останні 4 роки.

7. Ціковський Пантеліон (23 р.), учитель вимови. В монастирі – 1 рік.

8. Козлевич Юзеф (50 р.), вихователь 2-го класу. В кляшторі останні 11 років.

9. В. Пафнуцієвич Бержинський (32 роки), вихователь 3 класу. В кляшторі останні 4 роки.

10. Дрожницький Геронім (58 р.). У кляшторі останні 3 роки.

11. Качуровський Лаврентій (40 р.), професор. У кляшторі останні 3 роки.

12. Комаржицький (32 р.), прокуратор. У кляшторі останні 6 років.

13. Яровжовський Гжедор/Ісідор (41 р.)... [6].

Незважаючи на те, що вчителями були високоосвічені люди, їх продовжували постійно міняти.

Адам Чарторизький у 1822 році (меморіал до Голіцина від 24 квітня) пропонував підвищити ранг базиліанських училищ до гімназії в таких містах: Овручі, Любарі, Журовицях, Умані. Міністр відмовив, посилаючись на рішення 1810 року про те, що василіани не виконують своєї педагогічної місії [25, 181-83].

Російський уряд у 1827 р. прийняв рішення скоротити кількість уніатських монастирів, але Уманський вирішено було залишити, через велику чисельність учнів, до більш раціонального облаштування освітньої справи на Правобережній Україні. Уманська василіанська школа, або колегія, продовжувала бути центром освіти для шляхетських родин півдня Київщини та Поділля [7, 393].

У 1829 р. ревізію Уманського василіанського училища проводив професор Кременецького ліцею О. Андржеєвський, який на запрошення Олександра Потоцького відвідав “Софіївку”. Про це писав у примітках до свого твору “Путівник по Софіївці, названий чудом України” (Одеса, 1846) Теодор Темері. Темері 22 роки працював директором пансіону для шляхетних дівчат в Умані, а також викладав французьку мову в василіанському училищі [8, 73].

У 1830 р. Уманське повітове василіанське училище знаходилося під наглядом директора київської гімназії. Серед 800 учнів (600 учнів за спогадами Ігнація Свірського від 20 листопада 1886 року [25, 194]), що навчалися вже у семи класах (одному підготовчому та шести основних), було тільки шість вихованців греко-римлян і тринадцять православних. У конквіті (пансіоні при монастирі та училищі) утримувалися діти поміщиків, які володіли великими маєтками. Вони навчалися під наглядом закордонних учителів в основному іноземних мов, музики, танців, фехтуванню тощо. Після закінчення василіанської школи такі вихованці мали можливість продовжити навчання за кордоном [12, 16-162].

Шляхтичі-випускники середньої заможності очікували призначення або пропозиції на якусь посаду в приватної особи чи шукали щастя на іншій службі. Незаможня шляхта або представники духовенства, незважаючи навіть на успіхи в освіті, розраховували на те, що їх залишать в училищі в ролі репетиторів-наглядачів, які здійснювали постійний нагляд за способом життя та побуту вихованців на квартирах. Наглядач за необхідності мав право покарати учня, що порушив моральні та матеріальні заборони для учнів тощо. Значне сприяння в нагляді за вихованцями училища надавали каляфатори (силачі), яких призначали з числа учнів у кожному класі, і допомагали слідкувати за порядком як у навчанні, так і в поведінці. Найкращі учні в п'ятому класі могли стати окультусами (таємними наглядачами), які виявляли різні порушення встановленого в училищі режиму – в самому училищі, в театрі або на танцях у “Софіївці”. Незважаючи на сувору заборону, діти заможних батьків все ж таємно переодягалися в цивільний одяг і відвідували ці світські “оглядини” [5, 162-165].

Порівняно з кінцем XVIII ст. покарання за порушення вихованцями режиму колегії зазнали деяких змін. Поряд із вже знайомими видами, у XIX ст. ми зустрічаємо і такі, як запис порушень в учнівську марку (книжечку) з наступною спокутою, роздягання винуватця при 200 вихованцях, один або більше удари різками по голому тілі в разі, якщо винуватець виправдовувався. Такі покарання були звичними для учнів перших чотирьох класів. Для студентів старших класів було популярним інше покарання: на листі паперу писалася назва провини вихованця, а потім цей лист прикріплювали до спини винуватця і водили його з класу в клас. Професори та каляфатори здійснювали постійні перевірки помешкань студентів, відшуковуючи заборонену літературу, одяг тощо. Інколи такі “рейди” закінчувалися тим, що власнику квартири забороняли надавати учням житло [5, 165-166].

5 березня 1834 року монастир було остаточно ліквідовано, приміщення перейшли в розпорядження місцевої влади [9, 17].

Після придушення повстання 1830-1831 років такі заходи імперського уряду Росії, як ліквідація католицьких та уніатських монастирів, що являли собою не тільки духовні, а й освітні центри на Правобережжі, а також остаточно заборона у 1839 році уніатської церкви, що супроводжувалися обмеженням впливу католицизму в Південно-Західному краї, були направлені на остаточно русифікацію регіону за схемою „православ’я, самодержавство, народність”. Але активність українського та польського національних рухів у другій половині XIX століття ілюструє, що ця політика не досягла своєї остаточної мети.

Список використаних джерел

1. 100 лет борьбы польского народа за свободу: По Б.Лимановскому, Л.Кульчицкому и др. / Сост. под ред. Ю.Подвинского. – СПб., 1907.
2. Акты Уманского базилианского монастыря: “De statu fundationis” – цит. за Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – №9.
3. Гнатюк В. Попередник Шевченкових „Гайдамаків” // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник. – К.: „Українські пропілеї”, 2003.
4. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: Інтел, 1996.
5. Илляшевич В. Из воспоминаний священника о.Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г.Умань // Киевская старина. – 1892. – Т.XXXVIII.
6. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.П. – №3350-3352, 19517.
7. К.И.Т-ій. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1888. – Т.XXII.
8. Косенко І.С, Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк Софіївка. – К.: Наукова думка, 1996.

9. Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349.
10. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994.
11. Материали для истории народного образования // Киевская старина. – 1882. – Т. II.
12. Мердер А. Мелочи из архива юго-западного края // Киевская старина. – 1903. – № 7-8.
13. Павленко М. Базилянський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.
14. Панченко Володимир. Пантелеймон Пуліш в „Абботсфордї” // День. – 2002. – 14 грудня.
15. Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – №2.
16. Підручний П. Василянський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року // Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. – Рим: Вид-во ОО Василян, 1992.
17. Цит. за Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – №1.
18. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978.
19. Стоколос Н.Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Український історичний журнал. – 2002. – №4.
20. Українська літературна енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І.О.Дзевєрін (відповід. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М.П.Бажана, 1988. – Т. I.: А – Г.
21. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.
22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп.34. – Спр.1415.
23. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.11.
24. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: [Навчальний посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. – К.: Генеза, 1997.
25. Beauvois Daniel. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. – Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin, 1991.